

AĞIZLARDA STANDART TÜRKİYE TÜRKÇESİNDEKİLERDEN FARKLI YAPIM EKLERİ VAR MIDIR?*

*Mehmet AYDIN***

ÖZET

Standart Türkiye Türkçesindeki yapım ve çekim eklerinin sayısı bellidir. Ancak Anadolu ağızlarının tamamını kapsayan eklerle ilgili çalışmalar sınırlıdır. Dolayısıyla Anadolu ağızlarındaki bütün yapım eklerini bildiğimiz söylenemez. Eklerin sonradan ortaya çıkıp çıkmayacağını tartışmak gerekir. Bu çalışmada eklerin sonradan ortaya çıkıp çıkmayacağı konusu da tartışılmıştır.

Anadolu ağızlarında yapım eki niteliği kazanan ve belli bir dağılım gösteren biçimbirimler vardır. Bu biçimbirimlerin dilbilim açısından değerlendirilmesi gerekir.

Anahtar Kelimeler: Ekler, ekleşme, yapım ekleri Anadolu ağızları.

ARE THERE DIFFERENT DERIVATIONAL AFFIXES IN DIALECTS THAN THE ONES STANDART TURKISH?

ABSTRACT

The number of derivational affixes and inflectional suffixes is known; however, there are very limited number of studies on the affixes which involve all the Anatolian dialects. There are, it cannot be suggested that all the derivational affixes in Anatolian dialect se known. It should be discussed whether the affixes can be produced later or not. In this study, this point is also discussed.

There are some morphemes that has gained the qualification as derivational affixes and has spread out. These morphemes should be interpreted in terms of linguistics.

Key Words: Affixes, affixation, derivational affixes, Anatolian dialects.

1. Giriş

Bir dildeki biçimbirimler sözlük biçimbirimleri ve gramer biçimbirimleri şeklinde ikiye ayrılabilir. Ancak bazı sözlük biçimlerinin gramer biçimbirimlerine dönüşmesi mümkündür.

Bu çalışmanın iki temel sorusu vardır. Birinci soru yazının başlığıdır: Ağızlarda standart Türkiye Türkçesindeki yapım eklerinden farklı yapım ekleri var mıdır? İkinci soru da şudur: Değişik eğilimler sonucu yeni yapım ekleri oluşabilir mi?

* Bu çalışma 21-23 Mayıs 2009 tarihleri arasında Kars'ta düzenlenen II. Türkiye Türkçesi Ağızları Çalıştay'ında okunan bildirinin yeniden üzerinde düşünülerek genişletilmiş hâlidir.

Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Prof. Dr., OMÜ Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü

Dilbilim açısından dillerde iki tür sistemin varlığından söz edilebilir. Bunlar kapalı sistemler ve açık sistemlerdir. Bir dilin ses birimler (fonem) sistemi kapalı bir sistem oluşturur. Dolayısıyla bir dilin ses birimler sistemine yeni öğelerin katılabilmesi mümkün değildir. Türkçenin ses birimlerinin sayısı ne artar ne de azalır.

Açık sistemlere yeni öğeler eklenebilir. André Martinet bir dildeki birinci eklemlilik birimlerini açık bir sistem içinde düşünmüştür. “Her dildeki olanaklı sözcelerin sayısı kuramsal olarak sonsuzdur. Çünkü bir sözcenin içerebileceği ardışık anlambirimlerin sayısının sınırı yoktur. Gerçekte bir dildeki anlambirimlerin oluşturduğu dizelge *açık bir dizelgedir*: Bir dilde kaç anlambirim bulunduğunu kesinlikle belirlemek olanaksızdır, çünkü her toplulukta her an yeni gereksinimler doğar ve bu gereksinimler yeni adlandırmalara yol açar” (Martinet 1985: 12). Türkçe açısından birinci eklemlilik birimleri görevi ve anlamı olan birimlerden oluşmaktadır. Buna göre Türkçenin ekleri de kökleri de birinci eklemlilik birimleridir. Dolayısıyla Türkçenin eklerini kapalı bir sistem içinde değil, açık bir sistem içinde düşünebiliriz. O hâlde bu sisteme sonradan öğeler katılabilir, yeni ekler ortaya çıkabilir. Yeni bir ekin ortaya çıkması bir tür dil bilgiselleşme süreci sonunda ortaya çıkar. Bir anlam unsuru böyle bir süreç sonunda bir görev unsuruna, bağımsız bir biçimbirim bağımlı bir biçimbirime dönüşür. Ayrıca böyle bir süreçte iki ek biçimbirimi tek biçimbirime de dönüşebilir.

Muharrem Ergin, ekleri menşe bakımından ikiye ayırır: “Bir kısmı başlangıçtan beri ek olarak görülen morfeimlerdir ki bunlara asıl ekler diyebiliriz. Eklerin bir kısmı ise dilin bilinen devirleri içinde veya birden fazla ekin birleşmesi veya bir kelimenin ekleşmesi neticesinde teşekkül etmişlerdir” (1980: 119). Ergin’in sınıflandırması da eklerin açık bir sistemin unsurları oluşuna dayanır. Kuznetsov’a göre Türkçedeki bütün ekler çeşitli kelimelerin aşınması sonucu oluşmuştur (1997). Ekleşmeyle ilgili değişik teorileri de değerlendiren Kuznetsov’un görüşü büsbütün yabana atılamaz.

2. +IAK +tAK’lı Kelimeler

Standart Türkçede isimden fiil yapan eklerle fiilden isim yapma ekinden oluştuğunu söyleyebileceğimiz +IA-k ve -TA-k ekleri ağızlarda bazı örneklerde kaynaşıp tek bir eke dönüşmüştür.

Bunlar halk ağızlarında özellikle ses yansımali kelimelerle kullanılan iki yapım eki görünümü kazanmıştır. Bunlardan ikisi de eşzamanlı açıdan bakılırsa birer yapım eki olarak görülebilir. Ancak aynı parçacıklara artzamanlı olarak bakılırsa bunların iki ayrı ekin kaynaşmasına dayandığı söylenebilir. Burada Kuznetsov’un yeniden gündeme getirdiği kaynaşma teorisine uygun bir durum vardır (1997: 194). Uzun ve arkadaşlarının Türkçe Sözlüğe dayanarak yaptıkları çalışmada +IAK eki bütün olarak bir yapım eki olarak değerlendirilmiştir. Araştırmacılar bu ekin standart Türkçede on kelime türettiğini belirlemişlerdir (1992:119). Ancak +IAK Anadolu ağızlarında çok daha fazla kelimenin yapımında kullanılmıştır. Gerek +IAK ve gerekse +tAK eklerinin sonundaki damak sesinin bazı ağızlarda sızıcılışarak /h/ ünsüzüne dönüştüğüne de işaret etmek gerekir: *baatlah, bağartlak, bağirtlak, birtlak, böğlek, büngülek, bürtlek, cabalak, çağlak, cartlak, cavlak, cıbilak, cığalak, cıllak, cırlak, cıtlak, cıvlak, cızlak, cortlak, cöylek, çömlek, cörtlek, çağlak, çaplak, çatlak, çıtlak, deplek, förtlek, gavirtlak, götlek, harlak, hırlak, haşlak, horlak, hortlak, hoslak, kartlak, kavlak, löflek, patlak, poşlak, portlah, portlak, potlak, pörtlek, sağlak, saklak, sallak, saylak, sırlak, siylek, soğlak, sulah, sulak, şaklak, şaplak şarлак, şırlak, tablak, taklak, taplak, tarlak, taslak, taşlak, taylak, tazlak, tekerlek, toplak, torlak, toslak, toylak, vazalak vb.*

Buradaki *cabalak, cığalak ve vazalak* verilerinde bir +AlAK eki de düşünmek mümkündür. Ayrıca *çatlak ve patlak* gibi standart Türkçede de sıklıkla rastlanan verilerde kaynaşma sürecinin devam ettiği söylenebilir.

sağlak İçi boş, kof. (Yanpelit *Beypazarı -Ank.) DerS.*

saklak [sakulak] Olgunlaşmış meyve. (Akarsu, Bağlıca *Ardanuç -Ar.) DerS.

siylek (II) Hoppa (Genç kız için). (Kuz *Akkuş -Or.) DerS.

soğlak İçi boşalmış, içsiz. (*Merzifon ve köyleri -Ama.) DerS.

+IAk ekine kalın sıradan kelimelerde daha sık rastlandığını vurgulamak gerekir.

* Burada yalnızca birkaç veri *Derleme Sözlüğü*ndeki maddeden gösterilmiştir.

Bir kısmına standart Türkçe yanında bütün ağızlarda, bir kısmına da sadece Orta Karadeniz ağızlarında rastlanan bazı kelimeler vardır. Bunlardan birkaçı *Derleme Sözlüğü*'nde de yoktur. Bu kelimeler şunlardır: *feriştah*¹, *fırıldak*, *fingirdek*, *fişte*, *foltak* (*foltah*), *gaşaltah*, *guytah*, *kaltak*, *keltek*, *keskeltek*, *köstek*, *löstek*, *mizmeltek*, *paytak*, *peltek*, *tantak*, *taytak*, *teltek*, *yaltak* vb

Sıralanan kelimeleri +tAK parçacığı bir araya getiriyor. Ayrıca bu kelimelerin önemli bir bölümü olumsuz nitelikleri olan insanları anlatmak için kullanılıyor. Dolayısıyla bu kelimelerden bir bölümünü aynı kavram alanı içinde de düşünmek mümkündür.

Bu kelimelerle benzerlik taşıyan *çakıldak*, *kankıldak*, *pepildek* vb. kelimeler de vardır (Zülfikar 1995: 373- 532-594). Başka eserler taranırsa, başka kelimelere de ulaşılabilir. Ancak bizim sorununuz açısından bu kadar kelime yeterlidir.

fingirdek. Aşırı derecede oynak, kırıtkan, cilveli.

fişte. Şıllık. (Ks.)

foltak. [föltak] Bol, geniş (-Sm; *Niksar -To.; -Or. ilçe ve köyleri; Nefsiköseli, *Görelle -Gr.)

kaltak (I) 1. Delikanlı (Kızılköy, *Dinar, -Af.) 2. İhtiyar kadınlar (için) (sürez *Bozdoğan, -Ay; Alaeddin *Acıpayam -Dz.)

kankıldak mec. (insan, hayvan) İnce, zayıf (Büyükbaba; Senirkent, -Isp; Çepni, Gemerek -Sv)

keltek (I) Hurda, eski, bakır kap (Bayat *Emirdağ -Af; Görelle, Gr; Hacı İlyas *Koyulhisar, Ağrakos *Suşehri, Sv.) Düzensiz, tertipsiz eşya (Vazıldan *Divriği -Sv.) DerS

keltek (II) Terbiyesiz, uygunsuz insan (*Merzifon -Ama; Danışman), *Fatsa -Or; -Tr). DerS.

paytak (I) Peltek, kekeme (*Mudanya -Brs.)

paytak (II) [paytah] 1. Düztaban. (*Mudanya -Brs.) 2. Eğri bacaklı (insan ya da hayvan). (Dağal *Çal -Dz.; *Merzifon -Ama.; Harşit *Torul -Gm.; *Bor -Ng.) DerS.

tantak [tanta] Kalça, kaba et. (-Dz.; -Dy).

Zülfikar *paytak* kelimesini de ses yansımali kelimeler arasında saymıştır (1995: 592).

+tAK parçacığının içinde yer aldığı ses yansımali kelimeleri çözümlemek öbürlerine göre kolaydır.

çakıldak (<çakıl+da-k)

fingirdek (<fingir+de-k)

kankıldak (<kankıl+da-k)

pepildek (<pepil+de-k) biçiminde çözümlenebilir. Buna göre +tAK parçacığı biri isimden fiil yapma eki, öbürü de fiilden isim yapma eki olmak üzere iki ekten oluşan bir ögedir. Buradaki ekleri birçok örnekte görmek mümkündür. Ancak bütün +tAK'lı öbür biçimlerde aynı ekleri ve yapıyı görebilmek mümkün değildir.

Eren, **kaltak** sözünü "kökenini bilmiyoruz" notuyla vermiş ve bu sözün Türkçeden komşu dillere de geçtiğini belirtmiştir (1999: 203).

keltek kelimesini Dankoff, Ermenice bir alıntı saymıştır (Dankoff 1995:180).

peltek kelimesini 'dilini dişlerinin arasına alır gibi konuşan' şeklinde tanımlayan Eren kelimeyi şöyle kökenliyor: "~Tkm *peltek*. Türkmencede *peltek* yerine *sakav* biçimi de kullanılır. ~TatK *biltek*. Tatarcada *biltek* olarak da geçer. Tatarca *biltek* yanında *sakau* biçimi de kullanılır.

Eski Kıpçakçada *beltek* olarak geçer.

Türkçe bert- (>pert-) 'burkulmak' kökünden -(e)k >*bertek >*beltek >*peltek. Tatarcada bert- kökü birt- olarak geçer. Tatarcada birtak yanında biltek biçiminin kullanılması düşündürücüdür. Tatarca birtak biçimi Türkçe *peltek*'in de *bertek > *beltek > *peltek gibi birtakım ara duraklardan geçtiğine bir tanıktır.

¹ Belki burada Farsça feriştah (<ferişte/ firişte) sözüne itiraz edilebilir. Öbür öğelerin oluşmasında feriştah biçiminin de etkisi düşünülebilir.

Diyalektlerde *peltek* yanında *sakav* (Türkmençe), *sakau* (Tatarca, Kazakça, Kara Kalpakça), *tutlıkpa* (Nogayca, Kara Kalpakça) *tilkau* (Balkarca), *tiltappa* (Balkarca) gibi birtakım karşılıklar kullanılır” (Eren 1999: 329).

Peltek kelimesi Zülfikarca ses yansımali bir öge sayılmıştır (1995: 593).

Bu bilgiler, içinde +tAK parçacığı bulunan kelimelerin bir örnek olmadığını gösteriyor. Bir türetme eki gibi görünen +tAK’lı kelimelerden Türkiye Türkçesinin söz varlığı içinde epey örnek vardır. Bu tür kelimeleri sınıflandırmak için nasıl bir ölçütten yola çıkılmalı? Bu tür kelimeleri sınıflandırırken anlamla ilgili bir ölçütten yola çıkılabilir. Bu kelimeler farklı kavramları yansıtırken, insanın bir kusurunu veya olumsuz nitelikleri olan kişileri yansıtır duruma gelmişlerdir. Dolayısıyla +tAK parçacığı özellikle Orta Karadeniz yöresi ağızlarında kusurlu insanları anlatan kelimeler yapabilme potansiyeli kazanmıştır. Buna bağlı olarak *keskeltek* “işe yaramaz, beceriksiz (insanlar için)”, *löstek* “ağır, ağır ağır hareket edebilen, çok şişman ve kendini bırakmış (insan)”, *mizmeltek* “mızımız, elinden iş gelmeyen (insan)” vb. ögeler oluşturmuştur.

Türkiye Türkçesindeki ekleri, işlek ve işlek olmayan ekler biçiminde ikiye ayırıyoruz. Bu çerçevede +tAK işlek olmayan bir türetme eki sayılabilir. +tAK parçacığının eke dönüşmesi *örnekseme*yle açıklanabilir. Örnektir “Var olan dilbilgisel ya da sözlüksel örneklere uygun olarak yeni ögeler yaratılmasına, dilsele birimler arasındaki bağıntı aracılığıyla kurulan bir orantıdan kalkılarak yeni biçimler oluşturulmasına, kimi ögelerin anlıkta bağıntı kurdukları başka ögelerin etkisiyle onlara benzer biçime girerek değişmesine yol açan süreç.” (Vardar 1980: 117) biçiminde tanımlanır. *Estek köstek* ikilemesinin, bazen *estek kerestek* biçiminde de kurulabilmesi de örneksemeyle açıklanabilir.

Ergin eklerin oluşmasında örneksemeden söz etmemiştir. Şunu sormak gerekir? Standart Türkiye Türkçesi içinde de böyle örnekseme sonucu ortaya çıkan türetme ekleri var mıdır?

3. Sonuç

Türetme eklerinin görevi, belli kök veya gövdelerden yeni kavramları anlatan kelimeler yapmaktır. Ancak +lAk ve +tAK parçacığı ile yapıldığını varsaydığımız kelimelerde yalnızca ek değil kök de sorunludur: **keskel+tek*, **mizmel+tek*, *lös+tek*. Bunlardan *lös+tek* en sorunsuz görünenidir. Çünkü *lös* ses yansımali bir veridir. Türkiye Türkçesinin söz varlığı içinde türeme açısından sorunlu kelimeler vardır.

Bu ögeleri sözlükselleşme aşamasına gelmiş birimler olarak da görmek mümkündür. Sözlükselleşme de bir süreçtir: “Adını hatırlayamadığımız ‘şey’ler için *şey*, *falan*, *filan*, argo özellikleri olsa da *zımbırtı*, *zamazingo* gibi sözcükleri kullanırız ama bazen bir ad da uydururuz. Bu sözcükler bazen türetildiği ortamda kalır, yani ‘tutunmaz’; birer anlık oluşum (nonce formation)’dur. Bununla birlikte bu anlık oluşumlar başka ortamlarda tekrarlanır ve belirli bir sıklığa ulaşırsa, yalnızca anlık oluşumun sahibi tarafından değil, başkaları tarafından da kullanılmaya başlarsa, bu oluşum artık yaygınlaşmış ve tutunmaya başlamış demektir.

Yeni bir sözcüğün dilde belli bir sözlüksel içerikle, belli bir çapta yaygınlaşması, tutunması sözlükselleşme olarak adlandırılır. Sözlükselleşmiş sözcükler artık o dilin söz varlığına ait olmuş sözcüklerdir. Ne var ki, sözcüklerin nasıl sözlükselleştiğini anlamak da, hangi sözcüklerin sözlükselleştiğine karar vermek de oldukça karmaşık süreçlere dayanan güç bir iştir” (Uzun 2006: 89).

Bu veriler ağızların yeni ögeler oluşturabilme potansiyeliyle canlılığını gösteriyor. Ağızlar standart dilin yanında ve söz konusu standart dilin baskısına rağmen gelişimini sürdürüyor.

Yeni bir kelimenin canlı bir kök ve işlek bir ekle oluşturulması beklenir. Ancak Türkçede her zaman canlı olmayan köklerden işlek olmayan eklerle türetilmiş kelimeler de olmuş ve bunlar bazen tutunmuştur. +lAk eki ağızlarda işlek olarak kullanılmıştır. Bu ekin bütün örneklerde aynı görünmediğini söylemeliyiz. Bazı örneklerde ek, -lA-k şeklinde iki biçimbirim görüntüsü verirken bazı örneklerde +lAk şeklinde bütün bir ek olarak yorumlanmaya uygundur.

Ağızlardaki bu tür kelimeler standart dilde de görünmeye başlayınca gramerciler ve sözlükçülerce galat ve uydurma sayılmış ama sonuç değişmemiştir. Esas olan bir kelimenin belli bir kullanım sıklığına ulaşabilmesidir. Belki standart dilde de +lAk ve +tAK parçacıkları ile türetilen kelimeler yaygınlaşacak +lAk ve +tAK parçacıkları da işlek bir yapım ekine dönüşecektir. Bunu kestirmek kolay değildir. Buna rağmen +lAk ve +tAK’la türetilen kelimeler bize bu konuda belli bir fikir vermektedir.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/9 Summer 2014

Sonuç olarak şunlar da söylenebilir: Standart Türkçede işlek görünmeyen bir yapım eki, ağızlarda işlek hâle gelmiş olabilir; iki parçacıktan oluşan ek kaynaşmış da görünebilir. Standart Türkçedeki bazı gelişmeleri de doğru anlayabilmek için ağızlardaki malzemeye bakmak gerekir. Ağızlar bir dildeki gelişmeleri doğru anlamlandırmak isteyen bir dilci için canlı bir laboratuvar gibidir.

KAYNAKÇA

- DANKOFF, Robert (1995). *Armenian Loanwords in Turkish*, Harrasowitz Verlag. Weisbaden.
- EREN, Hasan (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara.
- ERGİN, Muharrem (1980). *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- KUTNETSOV, Petro İ (1997). “Türkiye Türkçesinin Morfoetimolojisine Dair”, *TDAY Belleten* 1995, TDK Yayını, Ankara 1997, s. 193-262.
- MARTINET, André (1985). *İşlevsel Genel Dilbilim*, çev. Berke Vardar, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara.
- Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (1963-1982). 12 cilt, TDK Yayını, Ankara.
- UZUN, Nadir Engin (2006). *Biçimbilim Temel Kavramlar*, Papatya Yayıncılık, İstanbul.
- UZUN, Nadir Engin ve başkaları (1992). *Türkiye Türkçesinin Türetim Ekleri Bir Döküm Denemesi*, Ankara.
- VARDAR, Berke [yönetiminde N. Güz-E. Öztokat-M.Rifat-O. Senemoğlu-E. Sözer] (1980). *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ZÜLFİKAR, Hamza (1995). *Türkçede Ses Yansımaları Kelimeler*, TDK Yayınları 628, Ankara.